

http://dx.doi.org/10.12775/SiMDzKTiR_T2.2018.006

Romualda Uziembło

Muzeum Okręgowe, Toruń

Kościół św. Jerzego w Toruniu – historia odkryć i ginącej o nim wiedzy

Miejsce i czas powstania kościoła św. Jerzego w Toruniu nierozzerwalnie związane są ze szpitalem dla osób chorych na trąd. Obok miasta, poza jego murami, w pewnym oddaleniu, przy drodze do Chełmna, około 1260 roku powstało leprozorium, a przy nim kaplica i cmentarz. Obydwa budynki zbudowano w technice szkieletowej.

Od średniowiecza po początek XIX wieku

W roku 1340 rozpoczęto budowę murowanego szpitala i kościoła. Około połowy XV wieku problem trądu w Toruniu przestał istnieć, a leprozorium stało się szpitalem – przytułkiem dla ludzi chorych i starych. Z czasem kościół i położony przy nim cmentarz stał się miejscem pochówku parafian kościoła św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty. Okres reformacji przyniósł kolejne zmiany – parafia św. Jerzego stała się protestancką parafią przedmiejską, gdzie także odprawiano msze w języku polskim. W latach 80. XVI wieku w kościele przeprowadzono duży remont, wstawiono też dębową ambonę i chrzcielnicę wykonaną przez kamieniarza Kiliana von Möllen. Pod koniec stulecia burmistrz Henryk Stroband nakazał otoczyć kościół i cmentarz murem z dwiema bramami, w miejsce dotychczasowego drewnianego płotu. Wybudowano również nową kostnicę. Fundusze na remonty pochodziły z budżetu miasta oraz ofiar wielu darczyńców, bogatych mieszczan toruńskich¹.

---

¹ Jacob Heinrich ZERNECKE, *Thornische Chronica in welcher die Geschichte dieser Stadt von 1231–1724 ... zusammen getragen worden*, Berlin 1772, s. 14, 221; Karl Gotthelf PRAETORIUS,

Położenie poza murami miasta zagrażało zespołowi kościelno-szpitalno-cmentarnemu zniszczeniami podczas działań wojennych. Największe szkody wyrządziły działania wojenne z lat 1657 i 1703. Świątynię za każdym razem odbudowywano i konsekrowano, odpowiednio w roku 1663 i 1706. Od 1808 roku, w okresie Księstwa Warszawskiego, kościół służył jako prochownia, a w połowie 1811 roku został zburzony podczas przygotowań umocnień obronnych miasta przed nadciągającą armią rosyjską i sprzymierzonymi z nią wojskami pruskimi. Dla kościoła, szpitala i cmentarza wyznaczono nowe lokalizacje².

Kościół oraz jego położenie widoczne są na wielu planach (m.in. z lat: 1658, 1703 – dwa plany, 1769 – kopia z 1907, 1793, 1807, 1813 – wykonane 1816/1829³) i na widokach miasta. Największy ich zbiór, zawierający również rzuty, znajdujemy w pracy J. F. Steinera⁴ (il. 1).

Sierpień 1914 roku

Na początku sierpnia 1914 roku, podczas prac ziemnych przy kładzeniu gazociągu u zbiegu ulic Czerwona Droga i Szosa Chełmińska, na głębokości około 80 cm natrafiono na część sklepienia o powierzchni 8,0 x 3,4 m. Przykry-

---

Topographisch-historisch-statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes, Hg. Julius E. WERNICKE, Thorn 1832, s. 205–207; George CUNY, *Die St. Georgskapellen in Danzig, Elbing und Thorn*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, 12, 1899, s. 7–19, tabl. I, IV; Jakub FANKIDEJSKI, *Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1880, s. 36–38; Reinhold HEUER, *Die Lage der alten Georgenkirche*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, 23, 1915, s. 104–106; Grzegorz FALKOWSKI, *Toruński szpital trędowatych św. Jerzego*, „Rocznik Toruński”, 12, 1977, s. 155–186; Zygmunt KRUSZELNICKI, *Toruń nie istniejący*, Warszawa 1987, s. 88–98; Eugeniusz GĄSIOROWSKI, *Zaginione średniowieczne kościoły Torunia*, „Archaeologia Historica Polona”, 19, 2011, s. 86–89.

² W 1907 r. poświęcono nowy kościół ewangelicki (przy dzisiejszej ul. Podgórznej – obecnie kościół katolicki Matki Boskiej Zwycięskiej), cmentarz otrzymał nową lokalizację (przy dzisiejszej ul. Gałczyńskiego), w 1813 r. szpital przeniesiono na Nowe Miasto.

³ Zbiory Muzeum Okręgowego w Toruniu, nr inw. MT/HT/I/21 II, MT/HT/I/159 II, MT/HT/I/336 II; Archiwum Państwowe w Toruniu, zb. kart. inw. 306, T. 459; zb. kart. inw. 283, T. 578; Bibliothèque de l'Inspection du Genie w Paryżu, Archives du Genie, sygn. 168; Archiwum Państwowe w Toruniu, zb. kart. inw. 310, T. 310. Omówienia i opisy wielu planów Torunia zob. Aleksandra MIERZEJEWSKA, Michał WOŹNIAK, *Toruń, dawne widoki miasta*, katalog wystawy, Toruń 1993; Andrzej TOMCZAK, *Cartographie Thoruniensis exempla*, Toruń 1979; TENŻE, *Plany Torunia z czasów Księstwa Warszawskiego (1807–1815)*, „Zapiski Historyczne”, 38, 1973, z. 1, s. 171–185; TENŻE, *Źródła kartograficzne do dziejów Torunia z przełomu XVIII i XIX wieku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Historia, 9/58, 1973, s. 175–198; TENŻE, *Źródła kartograficzne do oblężenia przez Szwedów Torunia w 1703 roku*, „Zapiski Historyczne”, 47, 1982, z. 4, s. 227–238.

⁴ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, red. Marian BISKUP, Toruń 1998, s. 47, 48, 50–53, 55, 56, 81–89, 185–194, 207–209; fotografie rysunków J. F. Steinera w wykonaniu Kurta GRIMMA znajdują się w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu.

wało ono wysokie maksymalnie na 2,2 m pomieszczenie o murach grubości około metra. Nieco dalej na zachód odsłonięto kolejny mur o podobnej grubości. Mury zostały zbudowane z cegły o wymiarach 28 x 14 x 8 cm. W pobliżu znaleziono również bliżej nieokreślone detale architektoniczne, wśród których wystąpił element malowany na siwo oraz fragment z zielonym szkliwem. Znając rzut kościoła, Reinhold Heuer, który opisał znalezisko, sklepienie ulokował pod zakrystią, a fragment muru w południowo-zachodniej części ściany zachodniej kościoła⁵ (il. 2).

Lata 50. wieku XX

Ruiny kościoła odsłonięte zostały „przy okazji prac drogowych”⁶. Ta laconiczna informacja w ostatnim zdaniu kończącym część artykułu dotyczącą kościoła św. Jerzego jest jedyną znaną wzmianką, potwierdzającą, że podczas rozbudowy jezdni ulicy Czerwona Droga ruiny kościoła musiały być widoczne. Nie ma jednak informacji o jakiegokolwiek dokumentacji tego odkrycia w postaci fotografii, opisu czy publikacji.

Październik 1985 roku

Podczas układania torów tramwajowych oraz przy wymianie lub układaniu różnego rodzaju nowych instalacji ziemnych w rejonie skrzyżowania ulic Czerwona Droga, Nowickiego (obecnie aleja Solidarności), Odrodzenia i Szosy Chełmińskiej, nadzór archeologiczny prowadziła Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska w Toruniu (z Państwowego Przedsiębiorstwa Pracownie Konserwacji Zabytków). W marcu i październiku 1985 roku oraz w czerwcu 1986 roku w wyniku obserwacji archeologicznych, dokumentacją opisową objęto jedenaście wykopów; wykonano także częściową dokumentację fotograficzną i rysunkową (numeracja I–XI)⁷. W dzienniku badań przy wszystkich wykopach widnieje określenie: „Teren kościoła św. Jerzego”. Z kościołem św. Jerzego związany jest wykop nr III, objęty nadzorem na początku października 1985 roku. Wykop ten został wytyczony w poprzek wysepki przejścia dla pieszych u wylotu ulicy Czerwona Droga w ulicę Nowickiego (il. 2). Od głębokości 1,1 m do dna

⁵ HEUER 1915, s. 104–106.

⁶ GAŚSIOROWSKI 2011, s. 89.

⁷ Romualda UZIEMBŁO, Rejestr stanowisk i znalezisk z terenu Torunia [mps], Toruń 2003, poz. 13: Kościół św. Jerzego (oraz rejon kościoła), s. 27–29; rejon kościoła, tzn. cały zespół kościoła, szpitala, plebanii i cmentarza, umiejscawiano na terenie okolic skrzyżowania i na tej podstawie wytyczono wykopy objęte nadzorem archeologicznym.

wykopu – 2,4 m, udokumentowano wówczas usytuowane równolegle do siebie ceglane mury, zorientowane na osi wschód–zachód. W dokumentacji opatrzone są komentarzem: „Są one skute celem przeprowadzenia rur ciepłociągu”⁸ (il. 3). Przy murze północnym zarejestrowano fragment łuku ceglanoego sklepienia o grubości 29 cm, skierowany w stronę północną. Znając współczesne odkrycia, rzut kościoła i lokalizację wykopu wiemy, że był to przekop przez prezbiterium kościoła.

Jedyna wzmianka o odkryciu zamieszczona w lokalnej prasie podawała: „Podczas wykonywania wykopów na ul. Czerwona Droga w Toruniu (odcinek trasy W–Z) natrafiono na fragmenty murów oraz niewielkie ilości czaszek i piszczeli... W średniowieczu właśnie tutaj usytuowany był przytułek i kaplica dla trędowatych”⁹.

Marzec 2014

Podczas realizacji przez Gminę Miasta Toruń zadania 2 – „Powiązanie linii tramwajowej na osiedle Bielany (do UMK) z osiedla Rubinkowo” w ramach projektu III „Trasa tramwajowa do Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (na osiedle Bielany)”, projekt pn.: „Rozwój sieci komunikacji tramwajowej w Toruniu w latach 2007–2013”, od marca 2013 roku do kwietnia 2014 roku objęto nadzorem archeologicznym odcinek alei Solidarności wraz z częścią placu Teatralnego i placu Naczelnej Organizacji Technicznej. Odkrycia i znaleziska rejestrowane były przez pracowników Działu Archeologii Muzeum Okręgowego w Toruniu, a pomiary geodezyjne odkrytych relikwów wykonał Zakład Usług Geodezyjnych „Geomap” Maciej Wiśniewski z Torunia. Blisko dawnego wylotu ul. Czerwona Droga w dawną ul. Szosa Chełmińska (obecnie plac Naczelnej Organizacji Technicznej), podczas prac przy wymianie torowiska, kabli, rur, studzienek itp., odsłonięto fragmenty murów kościoła św. Jerzego (il. 4). Uchwycono, częściowo zniszczone wcześniejszymi pracami ziemnymi, relikwty prezbiterium i południowej części nawy z wejściem południowym oraz ścianę zachodnią po stronie południowej wejścia z częścią wieży południowej, a także – w prezbiterium – poziom posadzki, podstawę ambony, podstawę chrzcielnicy oraz wnękę na stalle w ścianie północnej.

Korony murów kościoła zarejestrowano już na głębokości 60–90 cm od powierzchni (trawniki przy torowisku, torowisko i przystanek). W wielu miejscach mury zniszczone były na całej wysokości wkopami pod rury i studzienki infra-

---

⁸ Dokumentacja badań dostępna w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, sygn. W/3716.

⁹ Notka ze zdjęciem sygnowana (ak), fot. A. KAMIŃSKI, „Nowości”, 25 VI 1986.

struktury miejskiej, a korony uszkodzone wyłobieniami pod kable. Sytuacja ta powoduje fragmentaryczność zachowania niektórych partii kościoła. Relikty budynku zachowały się nieco ponad posadzkę. W odkrytych fragmentach zbudowane były w wątku polskim (wozówka–główka–wozówka), otynkowane, z zachowanymi od wewnątrz śladami warstwy malarskiej (czerń i czerwień) (il. 5).

Odsłonięte relikty (poziom ulicy: ~52,36 m n.p.m.):

- narożniki północno-wschodni prezbiterium (il. 6) – mury szerokości 102 cm z wnęką o szerokości 42 cm od wnętrza kościoła, wymiar cegieł: 29,5 x 13–15 x 7–8 cm; w narożniku północno-wschodnim przypora zewnętrzna o szerokości 60 cm; przy narożniku pozostałości podstawy chrzcielnicy (poziom 51,45 m n.p.m.) (il. 7) oraz płytki posadzki (poziom 51,38 m n.p.m.);
- narożnik południowo-wschodni prezbiterium wraz z częścią ściany wschodniej o szerokości 95 cm, wymiar cegieł: 28–29 x 13–14 x 7–8 cm; w narożniku południowo-wschodnim przypora zewnętrzna o szerokości 75 cm;
- część środkowa prezbiterium (wykop pod wymianę rury) – w części północnej, w profilu zachodnim i wschodnim, mur ceglany o szerokości 92 cm, wątek wozówka–główka–wozówka, wymiar cegieł 27–28 x 12,5–13 x 8,5 cm, od strony wewnętrznej ślady tynkowania; w profilu zachodnim, w części południowej, lico ceglane przypory oraz skutury muru ceglany, południowy prezbiterium, przypora długości 105 cm, wymiar cegieł: 28,5 x 13–13,5 x 7,5–9 cm;
- przejście z nawy do prezbiterium po stronie południowej – mury ceglane, tynkowane, wymiar cegieł: 28 x 14 x 8–8,5 cm; mur prezbiterium o szerokości 102 cm, od wewnątrz wnęka okienna szerokości 42 cm i długości 215 cm (poziom 51,4 m n.p.m.), wyłożona płytami kamiennymi i glinianymi; do muru prezbiterium od zachodu przylega mur wschodni nawy, od strony zewnętrznej kościoła przechodzący w prostopadłą przyporę o szerokości 105 cm, od wnętrza, w formie pilastra o szerokości 90 cm i długości 56 cm, zakończony cegłami profilowanymi (zachowane śladowo); w odległości 23 cm od pilastra okrągła baza kamienna podstawy ambony o średnicy 37 cm (poziom 51,40 m n.p.m.); przy ścianie nawy płytki posadzkowe na poziomie 51,3 m n.p.m.
- część ściany południowej z wejściem bocznym (il. 8) – mur odsłonięty w dwóch dużych fragmentach, ceglany, tynkowany, o szerokości 90 cm, wymiar cegieł: 28–29 x 13–14,5 x 7,5–8 cm; w części wschodniej odcinek muru z wejściem do kościoła o szerokości 165 cm i głębokości wnęki 30 cm; wejście umieszczone między przyporami, przypora zachodnia: długość – 90 cm, szerokość – 108 cm (poziom wejścia 51,6 m n.p.m., poziom posadzki przy wejściu 51,5 m n.p.m.); w części zachodniej odcinek muru o szerokości 100 cm z dwiema przyporami – w narożniku przypora usytuowana ukośnie o długości – 130 cm i szerokości – 108 cm, w odległości 354 cm na wschód od niej przypora prostopadła o szerokości 106 cm;

— narożnik południowo-zachodni nawy (il. 9), południowa strona wieży południowej przy wejściu głównym wraz z fragmentami ściany zachodniej w tej części – mur ceglany, odsłonięty głównie we fragmencie południowym, fundamentu południowej wieżyczki „schodowej” (nie miała klatki schodowej) przy wejściu głównym; od strony południowej styk z fundamentem ściany zachodniej, od wschodu fundament ściany południowej wieży o długości 70 cm, od zachodu prawdopodobnie fragment fundamentu ściany południowej wejścia (obserwacja utrudniona, poziom korytowania pod przystanek przy krawędzi z jezdnią północną).

Inaczej niż podczas wcześniejszych odsłonień relikwów kościoła, prasa z zainteresowaniem towarzyszyła pracom ziemnym, najpierw przedstawiając przypuszczalną lokalizację obiektu, a od momentu odkrycia relacjonując wyniki, publikując zdjęcia z badań, aż do zamieszczenia notatki o postawieniu na przystanku tramwajowym tablicy informującej o istniejącym niegdyś w tym miejscu kościele św. Jerzego¹⁰ (il. 10).

Dopóki na przystanku będzie tablica informująca o istnieniu w tym miejscu kościoła, a przystanek nie zostanie przeniesiony, mieszkańcy Torunia i goście będą mogli przeczytać o świątyni, która mimo iż zbudowana poza murami, od średniowiecza po początek XIX wieku miała swoje ważne miejsce w historii miasta i okolicy. Sprawą otwartą pozostaje część kościoła znajdująca się pod północną nitką jezdni, która również jest przeznaczona do wymiany¹¹. Można tylko za Reinholdem Heuerem powtórzyć „Mamy nadzieję, że znajdzie się [...] kiedyś okazja, aby napotkanymi murami jeszcze podążyć”.

Romualda Uziembło

District Museum in Toruń

The church of St. George in Toruń

– a history of research and forgotten knowledge

The church of St. George was constructed outside of the city walls in the 14th century. It was located on a site which had been designated for a leprosy in the late 13th century. In time, the hospital which had been constructed near the church was transformed into a hospice, while the church and cemetery began serve as a burial site for the parish

---

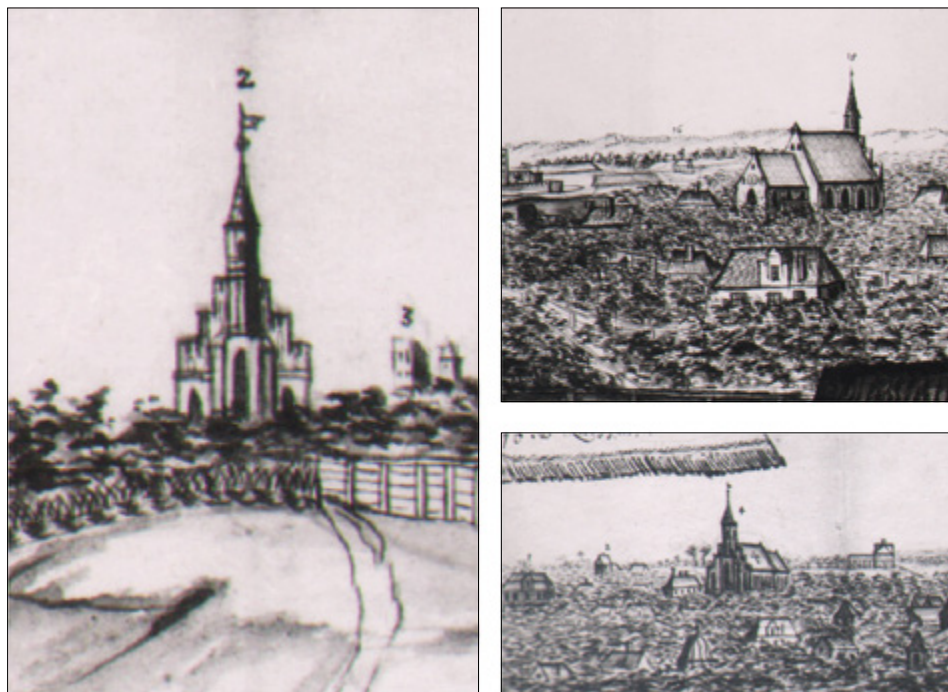
¹⁰ Szymon SPANDOWSKI, *Święty Jerzy nie chce czekać*, „Nowości”, 14 II 2014; TENŻE, *Tu leży święty Jerzy*, „Nowości”, 26 III 2014; *Tu leży święty Jerzy (szs)*, „Nowości”, 13 II 2015; *Święty Jerzy (szs)*, „Nowości”, 4 III 2015.

¹¹ Prace drogowe północnej nitki jezdni przeprowadzono jesienią 2015 r. Pomimo wniosków zamieszczonych w dokumentacji z nadzoru archeologicznego za lata 2013–2014 i w tym przypadku zalecono taką samą formę badań archeologicznych.

of St. John. The fact that the complex was located outside of the city walls meant that it was exposed to damage during military conflict; as a result the church had been damaged and rebuilt numerous times. Finally it was completely destroyed by Napoleonic soldiers in mid-1811 during the construction of the city defenses which were supposed to protect Toruń from the advancing Russian and Prussian armies which were following the defeated French army.

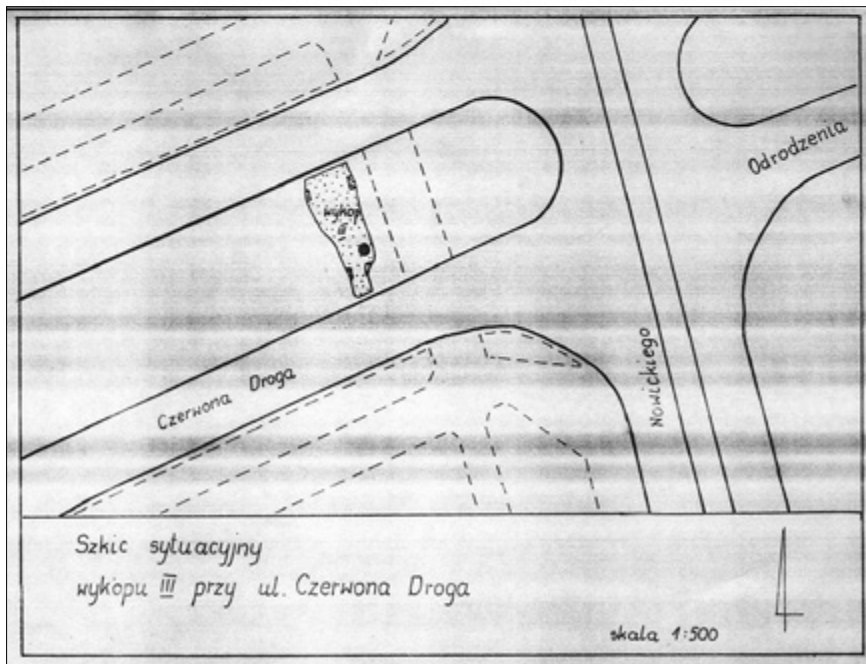
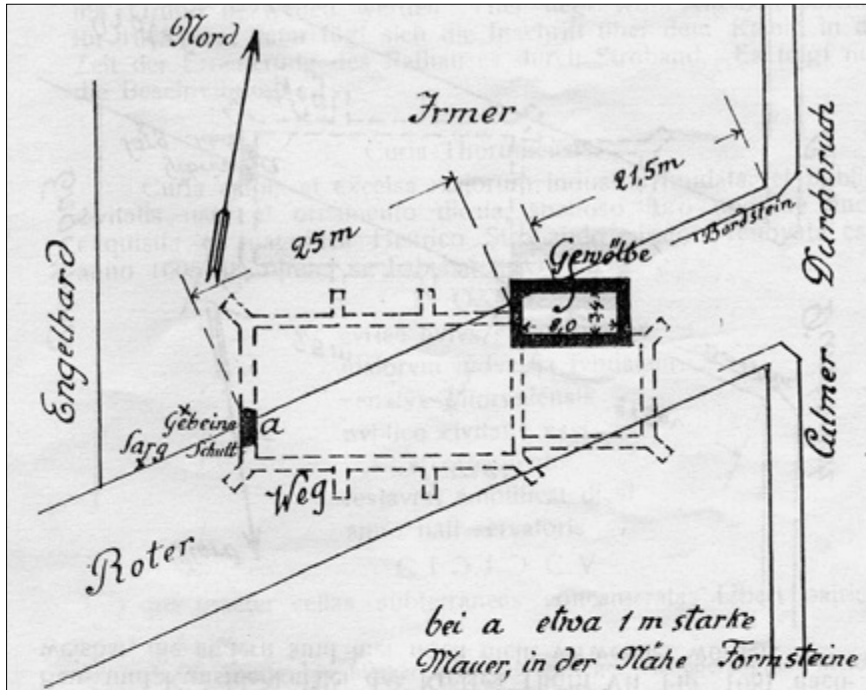
Following this event the church faded from the consciousness of the people of Toruń, but it was rediscovered in August of 1914 during the construction of a pipeline on its location. The discovery was described by Reinhold Heuer who identified a vault below the sacristy and fragment of a wall in the south-western part of the church's western wall. In the 1950s another fragment of the church was uncovered during road construction though unfortunately it was not documented in any way. In 1985 and 1986 more construction works, on new tram tracks and various underground installations, were carried in that area; this time, they were archaeologically supervised by Archeology and Conservation Workshop in Toruń (the Polish Studios for Conservation of Cultural Property). The report documents brick walls running parallel to each, uncovered at the depth of 1.1 m. and reaching the bottom of the trench (2.4 m). They were aligned along the east-west axis and have been destroyed to make room for heating network pipes. A fragment of an arch, facing north and 29 cm. thick, from a brick vault was recorded by the northern wall. In light of recent discoveries, the plan of the church and the localization of the trench it has been established that these works were carried out in the area of the church's presbytery. A local paper included a short note mentioning the discovery of parts of walls and of a small amount of human remains in the area of the medieval hospice and chapel for lepers.

In march 2014 construction work on a local tramline was once again carried out in the area. The project was archaeologically supervised by the archaeology department of the Regional Museum in Toruń. The works resulted in the uncovering of the remains of the church's presbytery, the southern section of the nave, with the south entrance, as well as the western wall on the southern side of the entrance with part of the southern tower. Furthermore, the excavations reached the floor level of the presbytery and identified the base of the pulpit as well as the base of the baptismal font and, a niche in the northern wall where stalls were once located. This time, the discoveries attracted substantial interest of the local newspaper called "Nowości" (News in Polish) and the tram stop was fitted with an information board describing that this is the site where the church of St George was once located.

Il. 1. TORUŃ, widoki kościoła św. Jerzego na rycinach J. F. Steinera, poł. XVIII w., reprodukcje K. Grimma. Widok od północnego-zachodu, od północy i od zachodu. Fot. ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu, nr inw. MT/HT/I/1035, 1029, 1034

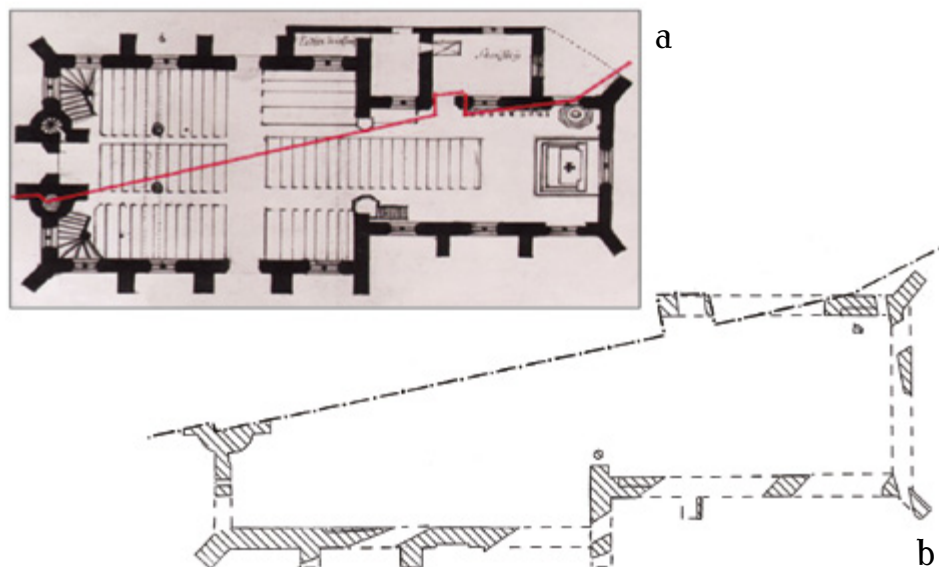

II. 2. TORUŃ, kościół św. Jerzego, fragmenty kościoła odsłonięte w 1914 r. (za R. Heuerem) oraz lokalizacja wykopaliska objętego nadzorem archeologicznym w 1985 r. Fot. Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu

Il. 3. TORUŃ, kościół św. Jerzego, profil wschodni wykopu III, 1985 r. Fot. Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu

Il. 4. TORUŃ, kościół św. Jerzego, a. plan przyziemia kościoła wg F. J. Steinera. Rys. ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu, nr inw. MT/HT/1/1066; b. relikty kościoła odsłonięte podczas nadzoru archeologicznego w 2014 r. Fot. Archiwum Działu Archeologii Muzeum Okręgowego w Toruniu

II. 5. TORUŃ, kościół św. Jerzego, ślady warstwy malarskiej na wewnętrznej ścianie kościoła. Fot. R. Uziembło

II. 6. TORUŃ, kościół św. Jerzego, narożnik północno-wschodni. Fot. R. Uziembło

II. 7. TORUŃ, kościół św. Jerzego, relikty podstawy chrzcielnicy. Fot. P. Gużyński

II. 8. TORUŃ, kościół św. Jerzego, ściana południowa nawy z wejściem do kościoła. Fot. L. Kucharski

II. 9. TORUŃ, kościół św. Jerzego, narożnik południowo-zachodni z przyporą. Fot. P. Gużyński

Il. 10. Toruń, plac Naczelnej Organizacji Technicznej, tablica informacyjna o kościele św. Jerzego umieszczona na przystanku tramwajowym. Fot. L. Kucharski